

Прийшов з села. І ліс і ниви
Ще довго кликали назад.
Шумів вітрами листопад,
Піснями й сонцем весен зливи...
І довго, мов Франків „Вівчар“,
Не міг забути їхніх чар.

* * *

Криваво - бурим лоном плахт
Йому ввижались натра шахт.

* * *

Але... вертати у село...
Якої ждати нагороди —
За рано згноблене чоло,
Батракувань сумні пригоди...
А дні війнули бурунами...
Дні — незабутньої пори!
Революційними ognями
з боків!

із низу!

із гори! —

* * *

І от:
Забуто дальні гони...
Сказали: „Буде коногін“...
... Біжать вагони під уклін,
І дні біжать, немов вагони...
А там — дівчата й пісні,
А там — ячейка і бригада...
Тут знають смак зими й весні,
Робота є, і є розрада.

* * *

І може тільки в пісні він
Тепер згадає дальні гони...
... Біжать вагони під уклін,
І дні біжать немов вагони...

* * *

А шахта черга 23
Найкращим другом стала сливе,
Нехай, в горі гудуть вітри,
Нехай цвітуть сади і ниви.

* * *

А там ген врубової дзвін
І перегуки й передзвони
... Біжать вагони під уклін,
І дні біжать немов вагони...

П. КУЧМА

ЯБЛОНОВЕ ПАСМО

I

Замовк гармат крицевий регіт. Не чути голодного скигління куль. Затупилися шаблянки об голови братів і колишніх друзів, на мить спочивають. А може без зідхання, без шарудіння блукає вишком ненажерливий янгол війни і смерти, серед білих, укритих снігом ланів, серед тайги та Яблонового пасма, що мов могутній багатир уткнулося лицем у білий пухкий одяг снігу, спить і бачить сніг ліпшої майбутньої доби.

Як шумовиння цього дня, лежать на снігу, ніби поламани ялини та сосни, люди без бажання, думок і турботи й ніколи не підіймуться. Як шумовиння цього дня, між дерев на верховинні пасма, де палають вогнища, чути стогін приречених на смерть. Як шумовиння цього ж дня, ховається зіпсована зрада між людей, що в сірих одягах здерев'яніли на снігу в білій гармонії мовчання.

Мружить очі-зорі ніч. Мовчить, слухаючи зойки вітру. Мовчить пасмо, слухаючи ці зойки, мовчать дерева, хитаючи головами, мовчать і люди в подертих кожушинах, лише в кожного з них хутко б'ється серце, і думки, як горобці теплого літнього ранку плигають по шляху в пилу, риються там у мозку, різне обмірковують.

Не бинду розіслано проміж дерев, геть, геть з пасма в лани, уквітчану червоними квітками; то лежить, в'ється шлях, залитий людською крив'ю. Спить ніч, спить сором і сумління. Не сплять лише люди. Одні тихо тиснуться до пасма, а інші, й тих декілька, опаско дивлячись навколо, лізуть по снігу в якесь таємне місце. Шарудіння, вони здригаються і тиснуться долу. Пильніш вдивляються в тишу ночі й знову гробами лізуть. Шепоче темна кучма пасма, регоче вітер, ляскаючи невидимими руками. Шепотять і люди, що зібралися он там, у невеличкому яру, сповитому таємницею. Шепотять. Щось цікаве обговорюють:

— Це буде остання бійка,— чути крізь регіт вітру,— кілька ж день без їжі... Всі втомлені. Допомоги чекати їм нема звідкіля. В їх розпорядженні лише один шлях. Навколо — кручі, тайга та скелі. Тубільські оселі, що лежать найближче до пасма за 60 верстов, й ті вороже до них ставляться. Село, на яке б можна було сподіватися, за 85 верст від них.

— Там у них база...

— База? Вона в наших руках. Деякі наші частини перуватимуть в тилу, звичайно за вашою допомогою.

— Можливо це буде? Ви забули, що ці люди живуть і б'ються з надхненням. Революція — їхній бог. Хомуна — їхня релігія.

— Хоч би як там було, а перемога повинна бути наша! — безапеляційно сичить перший голос.

— Хліба нема. Нема одежі, нема гармат. В кожного по кілька набоїв. Ми вдаримо з тилу, а ви підговорюйте, де буде можливо... Коли треба гроші, ось вони.

Зашарудів папір. Далі знову тихий шепіт:

— Отже, капітане, на вас уся надія. Ідіть з богом...

— Іду. Передайте його вельможності, що все буде зроблено. Батьківщина плаче кривавими сльозами, так хай і моя крапля впаде на оборону спокою та... двоголового орла!

Сиплеться з неба сніг. Падає на землю льодовими сльозами. Засипає слід людей, що боязко, крадькома, без зідхання повзуть між дерев.

Біліє бинда — шлях. Жують коні. Хрустить сніг під їх ногами. Дві чоловічі постаті виринають з темної навіси дерев і повільно йдуть доріжкою, що біжить між ними до вогнища, біля якого сидять і лежать люди з темними від вітру та морозу обличчями. Пропасницею палають очі. Мовчки вони дивляться на веселий огонь. Почули кроки, повернули на мить голови й знову дивляться туди, де витанцьовують, плигають вогневі шматки.

— Та й холодно ж сьогодні, — вимовив один із тих, що підійшли до вогнища.

— Хіба тільки сьогодні? І вчора, і позавчора, і тиждень, і два не тепліш було.

— Та тоді хоч трохи ліпше було. Хоч їсти було що... А тепер, — він зідхнув, подивився на людей, на

42 товариша, і непомітна усмішка плигнула з його губів у вуса.

— Рейкіне, покинь своє скигління, а ще освічена людина,—кинув крізь зуби Чупрін,—що тобі гірше, ніж цим, що лежать навкруги? І без тебе гірко.

— Та й я кажу, що гірко,—закриваючи руками обличчя, відповів Рейкін.— Що ти думаєш, що військом або командир полку не має що їсти, або так, як ти, лежиш у снігу біля вогнища! Ні, брате Чупрін, навіть...

— Та кинь ти свою розмову!

— Чого кинь? Чого кинь? — зразу заговорило кілька голосів.

— Я сам бачив, як військом із лікарем їли перед-учора печене м'ясо. А ти їв його? Бачив хоч шматок? Тобі й не показали,—сердито кидав у повітря слова чорний від диму, а може голоду та хворости, ще молодий тунгуз, що лежав біля Чупріна.

— Соромно ж тобі буде, Тарику...

— Чого соромно?

— А того, що ти не знаєш, яке м'ясо вони їли.

— Яке б там не було, але їли,—вмішався Рейкін.

— Ну, яке? Хай скаже яке...—сердито дивлячись на Чупріна, казав тунгуз Тарик.

— Та таке, що ти б навіть і не подивився на нього... Собачину! Зрозумів?

— Розкажуй... Собачину,—схиляючи голову, майже пошепки проказав Тарик.

— Не повірю. Нізачо не повірю.

— Та я тобі й доводити не буду. Хіба доведеш такий розумній, освіченій людині, як ти? Я дивуюсь, Рейкіне, чому ти ще не з білими? Тобі ліпше було б там. Може, ти був би в них офіцером. Гуляв би з тими розмальованими повіями й базікав би їм різні байки. А не нам.

Рейкін почервонів. Обличчя йому пересмикнулося.

— Ти забуваєш, що я теж під червоним прапором. Так само, як ти, лежу під кулями білих. Ти не маєш права так казати! Я з самого Іркутського...

— Та й з самого ж, із самого ж Іркутського ти паршивим цуцням скиглиш про жах нашого майбутнього. Ні, тобі не бути під червоним прапором, не те, що, так як ти, ротним, а й простим бійцем!

Глибока ненависть визирала з очей Рейкіна. Він кусав свої рожеві губи.

— Хіба я винен, що не народився робітником чи селянином. За що ж я маю терпіти увесь час образу? Так, я був офіцером і не ховаюся з цим ні від кого, алеж, хіба я не ворог усім тим, що колись були мені друзями, братами, сестрами, батьками? Хіба я не рвав ті струни, що зв'язували мене з ними? І через що? Через це ганебне походження. Хіба я через це маю мовчати й ніколи не висловлювати тих думок, що залізли, може випадково, в мій мозок? Коли я помиляюся, коли вбився з певного шляху, так чому ж не врятувати людину від небезпечного міркування? дайте мені можливість остаточно переробити себе. Не руйнуйте того нового, що пустило таке міцне коріння. Я оддаю своє життя так, як ти, цьому, новому. А скажеш слово, тебе вважають мало не за ворога. Дайте мені забути мое минуле, дайте змогу жити новим життям. Мені здавалося, що я цілком знайшов у вас братів... Нову сім'ю... Помилка може це! Коли так, так виженіть мене. Плюйте мені в очі, бо я байстрюк робітничої кляси, виблюдок трудящих. Так. Може прийде час, коли ми з тобою договоримося.— Він підвівся і хутко пішов геть од вогнища.

— Ех, друзі, друзі, і не соромно вам лаятися. Звете один одного товаришами, вкупі б'єтеся за одну ідею, прагнете до одної мети, а лається мов люті вороги,— говорив Скібіцький.— Він нервова людина, а ти...

— Не товариш він мені, якось мимоволі я це почуваю. Тяжко бути під його командою, але буду терпіти. З тебе, Скібіцький, я дивуюся. Чому ти так раптом став обороняти Рейкіна? Здається, раніш ти й сам інакше казав, що...

— Чого ж тут дивуватися? Я так, як ти тепер, не розумів раніше Рейкіна. І взагалі, дивився на нього по-нашому, по-робітничому. Коли людина інтелігентна, то вже й міркуєш: а чи не ворог він революції? А те забуваємо, що без інтелігенції і революції не було б. І ось, коли придивився, коли побачив, що цей самий інтелігент, до якого ти так вороже ставишся, навіть багато ліпший від багатьох комуністів...

— Ти щось плутаєш: то по-нашому, по-робітничому, то без інтелігенції і революції не було б. Хотів би я знати, яким це ти розумом цього дійшов?

— Напевне не твоїм. А якщо цікавишся, я скажу. Хто підтримав мене тоді, коли я ненароком відстав від полку? Всі, навіть і ти, казали, що я дезертир. А хіба ж не я йшов попереду всіх тоді, коли брали Половинку? Коли згадаю, що з мене зробили тоді дезертира, та ще й арештували до того, то ніби хто вогнем опалить. Ну й дивуйсь після того, коли людина міняє світогляд? Ніхто не знайшовся, щоб допомогти мені, а я голодував, як той пес, що біжить безліч верст за возом та за це... й батога пробує. Лише Рейків, один Рейкін зробив як слід людині! Ніколи з першого погляду не цінуй.

— Це не мірило вартости людини. Не знаю, може я помиляюся, може я його не зрозумів, та є але, і проти цього але нічого не зробиш. Знаєш, кажуть, що інстинкт у людини не існує...

— Хто це каже?

— Так. Це взагалі, а я тобі скажу, що існує. Це от як, ну, коли йдеш чи полем, чи вулицею сільською і

почуваєш різні пахощі, а самих, які вони, не бачиш, Ну, як там, колір та інше. Одна людина почуває гостріше, а друга зовсім нічого. Я радий був би, якби помилявся, але щось каже мені, що ні.

— Так от, Чупріне, поживемо, побачимо, що далі буде, а тепер, тепер треба відпочити.

Навкруги все замовкло. Біля вогнища скорчені, прикипані снігом сплять люди. Лише Чупрін сидить мовчки й дивиться на вогонь.

Червоні іскри підскакують угору, падають на сніг і миттю гаснуть. Не гаснуть лише в голові Чупріна думки, а блакитні очі вдивляються в темну завісу ночі, наче чого шукають.

II

— Так. Його лише треба знищити. Інакше він буде на моему шляху завадою... Ми ще поговоримо з тобою! — зі злістю дивлячись у п'ятьму, шепотів Рейкін, великими кроками йдучи поміж дерев. Його хутряна шапка чіпала ялинові віти, з них падав пухкими шматками сніг. Лягав на спину, плечі, лице, танув на ньому й слізьми збігав на чорні, в мініатюрні кола закручені вгору, вуса. Сажнів за 20 палало друге вогнище. Біля нього, так, як і біля першого, сиділи люди. Вони були теж п'ятої роти й так само мовчки зустріли свого ротного.

— Ну, так от, товариші,— продовжував перервану розмову ротний писар, русявий з веселими очима й задоволеним обличчям, ніби був десь далеко від війни, в теплій сухій кімнаті, з повним шлунком, перетравлюючи страву. — Тільки но вийшов я на вулицю, а вона вже цупко тримає мою руку й каже: „ну, мій любий, досить тобі годувати мене обіцянками“...

— Про що це розповідаєш, Серкіньов? — запитав Рейкін.

— А про свої пригоди в Бодайбо. Хочеш послухати? Сідай. Цікава річ.

— Не цікавіша за ту, що я приніс,— похмуро дивлячись на вогнище, відповів Рейкін.

Очі всіх, що сиділи біля вогнища, звернулися до нього.

— Може, завтра, а може, найпізніше, післязавтра... — він змовк на хвилину, потім,— ми йдемо в наступ.

— Де ти чув? — так само весело запитав його Серкіньов.

— Звичайно, в штабі. Дурниця, та й годі. Люди кволі, голодні, ні гармат, ні набоїв, а вони: „в бій“. Добре їм казати, бо вони ситі. Сидять собі по теплих кімнатах, а хто вмирати буде? Це їх не обходить. Ліпше б не кричали про рівність та волю. Білі? А хіба вони ліпше роблять, ніж офіцери? Хіба вони так, як ви сидять у снігу та їдять те, що ви? Сором бути такими, а ще звуться комуністами, мовляв, пророки правди та соціалізму. Взяв би я таких соціалістів і всіх геть на шибеницю! Ви думаєте, що вище начальство знає, що вони тут виробляють?

— Пробач, Рейкіне. Я ледве-ледве второпаю. Що ж вони таке виробляють? — здивовано запитав Серкіньов.

— Що? Те, що ти зі своїми балачками та ось усі вони (обвів він коло в повітрі), — не знаєте й знати, може, не будете! Е, що там базікати! Ліпше мовчати, а то замурують рота кулею!

Серкіньов похмуро й соромливо дивився у вогонь. Очі йому зробилися сумні, обличчя витяглось і змарніло, а навколо тихо розмовляли:

— Що ж, якби не правда, то ротний не казав би. Чому він завжди з нами? Тому, що він любить правду. Тому, що він сам голодний, завжди в снігу й...

— Хіба тільки він, хіба військом?..

— Що військом, що військом? Знаємо ми таких, як він! Полежав би тут на пасмі...

— Добре. Не беріть війська, а от Чупрін...

— Та Чупрін. Чупрін такий, як і ми. Що він, далеко втік від нас?

— А все ж таки,—розмовляв уже сам із собою Серкіньов, це щось не так. Рейкін помиляється,—я бачив, як війська поранило, і він...

— Бачив? Ми теж бачили, як вони тарасун¹ пили. Очі Серкіньова заблищали гостріше.

— Це наклеп! Я не вірю тому!

— Так я тобі доведу,—всміхаючись сказав Рейкін,—ти на все дивишся скрізь рожеву призму.

— Не слід тобі, Рейкіне, цього казати, бо сам знаєш, із такими думками не легко йти вмирати.

— Що ж, я кажу правду.

— Однаково, правда, чи ні, а не слід. Добраніч.— І він повернувся спиною до вогнища, збираючись заснути.

— Неправди я ніколи не скажу...

— Та що ми, не знаємо?—Ось уже кілька днів, як у роті нічого не було, крім того арсу², а в бій іди, бо інакше будеш ворогом робітничої кляси.

— Не будеш ворогом, коли не один, чи, там, двоє відмовляться, а якби цілий полк,—тоді б інакша справа.

Серкіньов раптом підвівся і сів. Перед його очима хвилювався туман. В голові був скажений танок молотків.

— Рейкіне, сором тобі базікати отаке... Не хочеш йти в наступ, не йди, але інших не підговарюй!

Обличчя Рейкіна на мить зблідло, але він з усмішкою подивився на Серкіньова.

¹ Тарасун — молочна водка в бурятів та тунгузів.

² Арс — виробляють буряти та тунгузи, тільки з кислого молока, він заміняє їм хліб.

— Ти розумієш, що кажеш? — білий як отой сніг, що лежав навколо, шепотів Серкіньов, — так кажуть тільки...

— Серкіньов! — крикнув Рейкін, і їх очі зустрілися, як два гострих ножа. Притихла ніч. Притихли біля вогнища люди. Лише очі гостро вгризалися в обличчя. Руки нервово крутили цигарки. В тиші зашаруділи кроки. Рейкін повільно одвів очі від Серкіньова у вогнище. Підійшов Чупрін. Не дивлячися на Рейкіна, попрохав у Серкіньова на цигарку тютюну. Той, блідий, мовчки поліз у кишеню, але руки йому дрижали й ніяк не могли знайти.

— Що з тобою, Серкіньов? Може захворів?

— Так, голова щось дуже болить. Напевне, лихоманка.

— Лихоманка? — здивувався Чупрін.

Серкіньов ліг знову спиною до вогнища. Чупрін дивився на нього кілька хвилин, знизав плечима й пішов геть.

III

Пітьма сірішала. Кволий ранок ледве-ледве злізав на землю з-поза хмар, нерішуче, ніби старий хворий дід спускав то одну, то другу ногу, злізаючи з печі. Сірий туман окутав верховину, сніг зупинився десь за хмарами, а мороз ссав всю вологу з землі, як ссе вампір свою жертву. Люди куталися в козушину, тюпали руками, бігали між дерев, ляскаючи зубами. Вогонь, здавалося, і сам замерз, ховався в дерева, щоб хоч трішечки набратися у них тепла. Чупрін підійшов до вогнища, де востаннє бачив Серкіньова, але його вже тут не було. Звечора в голові робилося щось таке, чого Чупрін і сам не розумів. То йому здавалося, що Рейкін шпигун, то, думав, що холод та голод примусили його до тих слів.

З. ТОЛКАЧОВ

ЗА УДАРНИШТВО, ЗА СОЦМАГАННЯ

— Безумовно, що так,— міркував він,— до цього часу він показав себе, як... Ну, хоч, як звичайний бо-
всь.— Але другий голос сміливо заперечив, і це було
те, що казав учора другий голос Рейкінові.— Треба
поговорити з Серкіньовим, він більш за мене знає
ного.— Згадав учорашнє обличчя Серкіньова:— Невже
він хворий? Лихоманка... Хіба взимку вона може бу-
ти? Ні, це щось не так. Цікаво, де він тепер? Чудні
ці інтелігенти. Один скиглить, а другий ні з того, ні
з цього хоріє.

Чупрін зупинився і засмучено дивився навколо. Десь
недалеко хруснула гілка; обернувся, побачив Серкі-
ньова, що, закутаний у кужушину, ходив між дерев.
Обличчя було йому замислене й темне.

— Ні, ні, я помиляюся. Він добрий товариш... Але
чому він так казав? Обридло таке життя? Так, на-
певне... Пшенична людина, а я? Я ж теж, хіба не
пшеничний,— вголос говорив сам із собою:— ти був ним
і більше ніколи не будеш,— десь із глибини кричав
другий Серкіньов.— Так. Чупрін правду казав, хоч і
дико, але правду. Все скасувати, все знищити. Лише
потім, коли нікого...

— Серкіньов! Ось де ти. А я тебе давно шукаю.
Ну, як твоя лихоманка? Е, друже, ти, я бачу, зовсім
хворий. Чому не звернешся до лікаря?

— Чупріне, ти пам'ятаєш наше давнішнє змагання?

— Себто про глитаїв та мух?

— Ну, і бачиш, я тепер із тобою цілком згоджуюсь,—
він сміливо подивився Чупрінові в очі.

— Це що, лихоманка тебе загітувала? Ех ти, пун-
дикова людина.

Серкіньов дивився на нього сумними, але блиску-
чими очима. Це вже не був той веселий Серкіньов,
якого знав Чупрін,— Серкіньов, який весело розпо-
дав під час негоди про свої пригоди.

Це була інша, зовсім незнайома людина.

— Друзе, я певен, що ти мене зрозумієш, — казав він. Хвилину вони дивилися один одному в вічі.

— Я тебе зрозумів давно, ще тоді, коли поранили військома, і дивне діло, коли я дивлюся тобі в очі, то наче бачу всі твої думки, а ось Скібіцький, хоч каже, що робітник, але закутаний в чорну таємницю. Не вірю в його робітництво. Порівняй мене з ним. Є різниця, га?

— Є. Але вислухай мене. Ти один, з ким я можу одверто говорити. Кажеш, зрозумів, коли зрозумів, коли бачиш, що робиться в моєму мозку, серці, то...

Він раптом зупинився, очі побігли між дерев у гущавину. Чупрін зробив ще кілька кроків і теж лишився на місці, пильно дивлячись між деревами. Недалеко, кроків за тридцять, біля сосни стояла людина й кінцем шаблі щось вирізувала на ній.

— Рейкін, — тихо вимовив Серкіньов.

Рейкін, наче почувши цей тихий шепіт, раптом повернувся. Дві пари очей дивилися на нього й на дерево. По-щурячому піднеслися догори чорні, закручені в мініатюрні кола, вуса. Очі коловоротом на мить побігли по здивованих обличчях Чупріна та Серкіньова й знову повернулися до дерева. Гостро вгризлася шаблюка в сосну. „Дурні“ ... „Дур-р-рні“... вистукувала вона в ранковій тиші, і крихти мерзлого дерева падали на сніг, як восени пожовкле листя.

— Що, Рейкіне, грієшся після ночі?

— Ні, репетицію роблю до майбутнього бою.

— От, Серкіньов, вчися відповідати, здасться.

— Кому як, — засміявся Рейкін і пішов від них геть.

На дереві біліла пляма й притягала до себе очі Серкіньова та Чупріна.

— Глитай та муха,— тихо вимовив Серкіньов. Чупрін мовчав, дивлячись у той бік, куди пішов Рейкін.

— Що він тут робив?— гризло його питання. Відповіддю була лісова тиша.

IV

Там, де починався схил пасма, розрізуючи тайгу, плазував шлях. У гушавині дерев, ніби загублені, тупиться одна до одної дерев'яні хатки, криті дранню, лише одна з них під бляхою з коником підіймається трісечки вище. Смугастий стовп вартовим минулих років дивився на двері цієї хати. Вони, темні од часу, завжди зачинені, сьогодні— майже не зачинялися. Люди в хутряних шапках, у кожухах, обліплені снігом, вбігали хутко в цю хатину. Пара сивим колесом викачувалася з кімнати й павутинням п'ялася в повітря: хвилину,— і далі кудись зникала.

В кімнаті було тихо. Люди вишком сиділи на лавах, що стояли біля стін. Невеличка сувора людина з чорними, як вугілля, очима сиділа біля столу, де лежали папери й стояв телефон. Тонкі пальці правої руки нервово водили олівцем по папері, а ліва тримала біля вуха телефонну трубку.

— Умови жахливі! Вам не треба про це казати... Що? Сказати прямо, що виконаємо, не можемо... Га? Слухаю. Добре.

Він поклав трубку, підвівся, ніби чимсь роздратований, подивився навколо.

— Товариші, Верхня Читинка мусить бути в наших руках... — Тиша. Кілька пар очей дивляться на підлогу. В залізній печі тріскає вогонь. Чути, як груди вбирають в себе повітря.

— Сьогодні треба вибрати з кожної роти по кілька людей і... — замовк. Щелепа, мов чавунна брама, щільно стиснулась, а чорне вугілля суворо подивилося

52 на людей.— І цей невеличкий загін повинен підійти до самого ворога,— падали безапеляційні холодні слова, як град на дахи будинків.— Ротні повинні про це знати не раніш, як за годину до виступу... Брати лише тих, хто побажає сам. Інструкції в останній момент. Мовчання зціпило зуби.

— В мене є пропозиція! — майже дискантом вирвалися слова.

Чорне вугілля нетерпляче плигнуло на Чупріна.

— Товаришу Чупріне, зараз ніякої пропозиції. Те, що сказано, є закон!

— Товаришу військо, дозвольте мені висловитись!

— Тільки коротко!

— Ротному п'ятій роти, товаришеві Рейкіну, треба на цей час доручити щонебудь таке, щоб його... щоб він не знав про це.

Очі всіх здивовано мацали Чупріна. Його бліде обличчя на мить почервоніло.

— Чому,— мов хруснула суха гілка, запитала невеличка людина, гостро колючи очима Чупріна.

— Тому... Тому, що він... Позапартійний...

— Досить, товаришу!

— Товаришу військо, прошу звернути увагу... Я Це... Прошу вірити мені... — Його губи дрижали, ніби він стояв на морозі. Очі спрагло дивилися на невеличку людину. В горлі щось гудзом стало, і він не міг висловитись так, як того бажав.

— Товариші, засідання закінчене.

Чупрін стояв стурбований. Всі, не дивлячись на нього, одягали шапки й виходили з дверей. Холодне повітря побігло по кімнаті, обхопило обличчя Чупріна, тріпнуло, вдарило й швидко полетіло далі. В кімнаті вже не було нікого, ліше він стояв біля лави з понурою, мов шкапа, головою. „Сказати, що Рейкін шпигун,— хто повірить? Докази... А де їх дістати?

Військом стояв біля столу, суворо дивлячись на Чупріна.

— Ви не хворі, товаришу любий?

— Товаришу військове, прохаю вас... Зробіть те, що я прохав... Заарештуйте мене, але зробіть. Він інтелігент... Він не може бути тим, що я, ви та інші...

— Чому так?

— Тому, що він учора біля вогнища казав...

— Що ми не комуністи?

Чупрін здивовано подивився на військома.

— Ви знаєте, ви знаєте все?

— Так, знаю. Але це он твій вітер, що зараз підіймається, а через кілька годин знову буде тиша. Так от. Ідіть, спочивайте до вечора.

Як кульбабині парасолі, падають знову з хмар білі пухкі сніжинки, вкриваючи новим, ще більшим, шаром землю. Ліпляться на лице, зіниці Чупріна. Він цього не бачить. Не чує, як вони тануть, збігають струменем униз за комір. Він прислухається до своїх думок, що гробаклами плазують у мозку, і біль, мішаючись із соромом, панує на його обличчі.

Повз нього пройшло кілька людей з рушницями на ремені. Йому здавалося, що й вони дивляться на нього такими ж очима, як і військом. „Невже я його не зрозумів? А Серкіньов... Ні, не можу... Не можу вірити йому, хоч і хочу того. Так що ж робити?“ Він замислився і непомітно для себе знову заговорив: „Якби міг хто зрозуміти моє становище, якби хто-небудь хоч на хвилину передягся в мою шкуру, то може б тоді зрозуміли. Кому яке діло, що я їм себе, а через що? Через те, що, може, далі бачу, а може дурний... Он тим усе одно“. Він притиснувся до дерева, наче хотів набратись у нього спокою. Від вогнища чувся сміх та співи. Бряжчала старим розбитим цеберком балабайка, і навіть чувся тупіт ніг. „Микола

54 танцює... Чому ж я не він, а він не я? От всі свої. Всі рідні, рідніші від, може, брата чи батька, а нема з ким відвести душу. Навколо жадної людини, опріч військових. Ні жінок, ні чоловіків. Аджеж тут було життя? Тут жили люди й, може, були щасливі. Звичайно, по-своєму, але щасливі. Може любилися... Жартували, цілу... тьфу, а ще рушницю тримаю. Взяв би отак - о й плюнув би собі в пику". — Знову думки, знову сум. — „Спочити. Навіщо він це сказав? Так я ж доведу, доведу, знайду докази. Чупрін не помиляється". Заспокоений трішечки останнім аргументом, він пішов до вогнища. Тіло весь час було напружене і тепер жадало спокою й відпочинку. Їсти не хотілося. Ліг, намагаючись заснути. Сміх, дзенькання балабайки лізли у вуха. Високі ноти частушки рвали тонку мережу сна. Очі самохіть розплющувалися. А в повітрі чулося :

Приїхали генерали,
Їм по пиці надавали,
Гоп, мої гречаники, гоп, мої милі.
Я вас пекла, гречаники, щоб труїлись білі.

„Щоб труїлись білі... Білі... Труїлись". Тяжко ворочались у його голові останні слова частушки, і все нарешті злилося в одну темну пляму. Заснув, як сплять люди перед стратою.

...
— Хоч би хвилину розвіятися. Забути тайгу, сніги та скелі...

— І якимнебудь чудом опинитись у місті, або хоч у поганенькому селі, щоб дівчата й молодички захоплювались твоїми червоними галіфе.

— Кидай свої невдалі дотепи... Мої штани не лежать у тебе на носі, а от ліпше поміркуймо, чим напхати шлунок. Дивись, приросте до поясниці.

— Нічого. Командирові полку не вадить бути з прирослим шлунок, аби галіфе червоніло, мов мак між...

— Варнякає чорт його зна що: „галіфе та галіфе“. Ти б хотів, щоб і я ходив, як ти, з розідраною матнею, що й дивитися соромно. Тьфу!—плюнув він і повернувся лицем до стіни. Сіно, на якому він лежав, розгорнулося аж до дверей. Примерзло до одвірка. Вгопталось в землю, а під ним змолодось на полову. Він лежав і хитав ногою, на якій блищав гарний чобіт. Галіфе щільно обтягували ноги, худі, тонкі, мов кийки. Над головою висів пояс, широкий, товстий, з портунеями; вони хиталися раз-у-раз від гострого вітру, що вільно влітав у розбиту й затулену якоюсь ганчіркою шибку.

— „Варнякає, галіфе та галіфе“,—передражнив його військом, такий же, як і він, тонкий та гінкий. Лише різниці між ними було щодо одежі. Гарні червоні галіфе комполку та блискучі чоботи нервували військама. А комполку, навпаки—розідрані, брудні штани військама й великі обдріпані повстяники, які він щохвилини затулював ганчірками.

— „Сум. Варнякає. Шлунок приросте“,—дражнив його військом, затуляючи сіном дірку у повстяниках.— Ти, як проводир полку, повинен бути прикладом для бійців... Ти, хоч в якій ні є, а кімнаті. Вони, подивися, крім того, що голодні, та ще й роздягнені, майже під снігом увесь час. Ну-ну, загнала нас доля... Одрізані, ні села, ні людини, та й головне, що підвезти нічого не можна. Куди ж там! Скелі, тайга, що й не пролізеш. Хто знає, що діється тут?... Може вважають, що ми вже загинули, а подивившись на бійців, то навіть вирвав би власне око, щоб не дивитись. Он кого треба нагодувати, а чим? От тут то й біда. А ти: „шлунок приросте“. Он скільки страви лежить, їж, бери, і не приросте.

— Яка страва? — миттю обернувся комполку.

— А он, під тобою, — показав військом на сіно.

— А правда, наше приміщення скидається на стайню. Той стіл, коли з нього папери зібрати, трішки гірший буде від долівки стайні, а вікно якраз таке самісіньке, тільки перенести його звідсіль, з пасма, на село.

— Це ти хотів сказати, щоб тебе туди...

В двері хтось загуркотів, так, ніби хотів їх разом з одвірками вирвати геть. Комполку схопився, одчинив. Увесь засипаний снігом, до кімнати увійшов полковий лікар, низенький, товстенький, весь закутаний у подерту козушину. Він скидався на копицю, негарно складену чиймись жартівливими руками.

— О-о-о! Михайле Михайловичу! — вітав його комполку, розкрив рота й весело ляснув руками. — Милий, хороший, на-на-на, — ніби що кидаючи, манив у кімнату собаку, що стояв у дверях, нерішуче дивлячись у середину. — Та йди, дурний, не бійсь, тобі нічого не буде, лише піджарять трішки й, — собака повернувся й утік. Але комполку ухопив шаблю, догнав, рубнув по спині. Собака заскиглив, хотів плигнути — і звалився на сніг.

— Смачний, проклятущий, хоч і м'ясо мов гума, а смачний, — казав військом через півгодини, смакуючи біля столу, — де ти його дістав?

— Ге, де! Я дістану, а от ти дістань, коли навкруги ні села, ні хати... Дивне діло, згадуєш минуле, і ніби його зовсім не було. Міста, села, люди, театри, ніби читав у якійсь фантастичній книжці. Пам'ятаю, коли був студентом, захоплювався природою, непорушеною людьми місцевістю і не думав, не гадав, що буду тут... В далечині від не те що цивілізації, а взагалі від людей... От, залізли на це пасмо й ні сюди тпру, ні туди но. Оце ранком вийшов у гуша-

вину і стою, мов Робінзон Крузо, серед мертвої тиші. Скрізь дерева, зелені, колючі віти; і сум обійняв, та так, що захотілося крикнути, щоб почути власний голос. Набрав повні груди повітря та як крикнув „гай-гай!“ А оцей самий собака як не вискочить з кущів, у мене навіть серце захололо... По правді сказати, я і сів. А потім бачу — собака, схопився, заманив. Так, іноді дивишся на поранених, що від'їжджають до шпиталю, та така туга напосаде, що зірвався б і полетів, а куди, і сам не знаєш... Нудно, нудно без людей, без... Е, що там, — махнув рукою і замислено подивився у вікно. Руки м'яли шматок смаженої собачини й дрижали мов на холоді. Мовчання обійняло кімнату.

— Так, минуло, здається, життя, і раптом перенесло тебе на якусь безлюдну планету, але ж десь воно є, буває, квітне...

— Є, військове, є, любий, і в нас буде, лише треба забрати Верхню Чітинку, а потім, потім і Чіту.

Лікар мовчки незрозуміло глянув на військома, на комполку й заплющив очі.

— Ну, тепер не приросте шлунок? — запитав військом, хотів пожартувати, але махнув тільки рукою, підвівся, подивився крізь вікно на сніг, дерева, плюнув смачно й ліг на клаптик сіна, що був йому замість постелі.

— Між іншим, сьогодні був у мене цей, як його, гм-мг, та писар п'ятої роти.

— А, Серкіньов — підвівся військом — веселий хлопча. Чи знову написав що?

— Ні. Тут зовсім не те. Скаржиться на голову. Правду мовити, не так на голову, як на декого з начальства.

— Ну, це стара пісня, — перебив його комполку.

— Стара, та не його. На мою думку, коли Серкіньов скаржиться, то близько до правди.

— Тобі все правда. Ти бачиш неправду тільки в моїх червоних галіфе.

— Кинь по галіфе. Михайлі Михайловичу зовсім не цікаво слухати наші суперечки. Так що ж, на кого він скаржиться?

— На свого ротного, каже: „Не второпаю, куди він гне“.

— Ну що ж, неправду я кажу? Стара пісня та й годі. Військом бригади влучно обрізав Чупріна на цьому ж. Може Рейкін трохи й перегинає палку, а вони чорт знає що видумують. Та воно й недивно, коли б і перегнув. Старий офіцер. А взагалі ліпшого, на мою думку, не треба. Добрий товариш. Чесний. Виконує всі накази швидко й точно. Догодити всім не можна. Особливо тепер, коли треба привчати до певної дисципліни.— Військом махнув рукою і знову ліг.

— Треба відпочити, увечері ж треба таки йти.

V

Далеко в небі засяли зорі; широким поясом, заквітчаним діамантами, підперезалося воно північним саявом. Гігантськими білими, ніби випраними, простирадлами, лежать лани. Спить тайга, вкрита снігом. Барвють дерева в місячнім саяві. Крізь віти краплинами падає воно на мерзлий сніг. Милуватися б із цієї велетенської краси, але люди не бачать її. Розтяглися довгою низкою поміж дерев. Міцно тримають рушниці, блимають їхні тіни. Кроки. Ледве примітне шарудіння. Тиша.

Чупрін уперто стежить за Рейкіном, а Рейкін очима біга за Скібіцьким, що, як і цих дві сотні людей, добровільно пішов у дорогу випадків. Круто обірвалося пасмо. Безоднею темніють лани. Маривом видніється Верхня Чітинка. Миготять ріденькі вогники. Спокій,

сон панує там, а тут вивірками обхоплюючи дерева, ковзаючися по мерзлому снігові, поруч зі смертю ідуть вони. Вони в тилу. Вони пройшли перші ворожі лінії. Ось і село. Несподіваний постріл. Що це? Ворожий? Ні, тут, у цій юрбі людей. Щось темне хилиться додолу. Тихий стогін. Рейкін тисне в руках нагана. З нього останньою хмаркою випливає дим. Губи кидають у вуса таємну усмішку.

— Товаришу Рейкіне, ви забили... Та-ри-ка!

Рейкін здригає. Не вірить, що це голос Чупріна. Аджеж він цілив у нього. Переляк і злість на обличчі. Але ніхто його не бачить. Всі розсипались поміж хатами. Ахкають рушниці. Вибухають бомби, люди з жахом на обличчі, майже в білизні вибігають із хат. Наустріч летять кулі, дзвінко вибухають бомби. З них пилом розсипається смерть. В місячнім сяйві блиснули шаблюки. Ніч наповнюється стогоном. Упертий бій.

Рейкін кібцем вдивляється в людей. Очі шукають Чупріна, але не знаходять. Іржуть коні. В білім сяйві північної ночі, боязко вдивляючись у блакитну далечінь, червоні обводи шапок лишають Верхню Чтинку. Поза хатами, городами танцює, плигає, падає додолу тінь. Півверстви темніють червоні обводи. На мить зупинилася тінь, піднесли догори чорні, закручені в мініатюрні кола, вуса.

Вовчий стогін тричі пролунав у холоднім повітрі. Здалека відповів другий, і тінь знову витанцювує, плигає по снігу. Не бачить, як пара блакитних очей гостро стежить, а невеличкі міцні ноги автоматами гребуть кроки. Знову вовчий стогін лунає в повітрі. Нетерпляче відповідає тінь. Спереду виростає друга. Наближаються. Нервово, по-щурачому підносяться чорні вуса.

— Припиніть відступ... Там кілька людей,— сичить голос,— без наб...

Постріл не дав договорити. Чорні вуса плигають убік. Друга тінь, як крилами, махнула руками, падаючи додолу.

— Зрадник! — хрипить ззаду.

— Чупрін, — шепоче тінь, як у лихоманці дрижать вуса. В руках блищить наган. Пролунав постріл. Чупрін падає на коліна. Схоплюється. І знову падає головою в сніг, наче схиляється перед чимсь невидимим, і стигне в місячнім сяйві. Його оточують радісні крики „ура“. Далеко пролунали останні постріли. Тишу ноч хитає гомін. З неба сяють зорі, ніби над мерцем запалені свічки. Місяць робиться зовсім блідим. Зникає північне сяйво. Молоком у сажу лгється ранок у ніч.

Військом лежав на брудній кучугурі снігу, мов стара побита колода. З голови лилася кров і мочила збиту шапку. На волоссі висіли криваві бурульки. Тихо ворушилися груди, і ледве примітний стогін протискувався крізь зуби.

— Ось ще один, — почувся поза хатою голос.

— Ге, паря. Та тут не один. Ач, як його рубануло! Вуха зовсім немає, — нахилиючись над військомом, казав селянин із широкою сивою бородою. В хаті вже лежало четверо, коли внесли військома. Очі йому були заплющені. Він ніби спав. Молоденький фельдшер увійшов у хату і, дуючи на руки, почав перев'язувати поранених.

— Ти, паря, ось цьому що зроби. А то, дивись, голова — мов посічена капуста.

Фельдшер підійшов до полика. — Товариші, це ж військом!

— Чо, паря. Військом! Цебто начальник? Ге, я бачу, що не впізнати, хто начальник, а хто...

— Ти, дідусю, дав би води, — сказав фельдшер, витираючи з обличчя військомові запеклу кров.

Скібіцький підвівся і весь час пильно дивився на розбиту голову військома. Обличчя було йому бліде, і

він раз-у-раз прикладав сині губи до лівої руки, яку тримав правою. Куля пробила йому плече. Тепер не боліло, а якось пекло й колело, ніби під шкуру хто цияків понапихав. Всіх поранених було вісім. Їх обережно поклали на санки й повезли. Військом лежав церухомо. Часом підіймалися груди, ніби їх хто надихав. Скібіцький лякливо дивився на нього. Йому було боляко, й він усе далі відсувався. Тайга то шуміла, то замовкала, і здавалося, що не буде кінця цим деревам та снігові. Буцім увесь світ услала вона. Похоронила під собою людей, міста, села.

— Куди нас везуть? — запитав Скібіцький, дивлячись у безмежну далечінь колючих зелених віт. Фельдшер нахилився. — Що ви хочете?

— Везуть куди?

— Недалеко, до Толімби, а звідгіль, не знаю... Так. Тепер вам буде добре. Пустеля залишилася там. — Він хитнув головою. — А там життя... лише потерпіти треба. — Змовк і чомусь тихо, тихо всміхався. Назустріч бігли верстви. Та ж тайга і біла далечінь снігу. Від пасма до Толімби 85 верст, а пораненим здавалося, що вони їдуть усе своє життя. Хотілося пити, відпочити від цього трусіння, опинитись у теплій кімнаті, не чути реготу вітру. Послухати людського голосу.

— Не витримаю... — захарчав військом. — В голові ніби розтоплена цина... Я знаю, то поклали гаряче залізо. Так. Хай... Ми молотками... Мо-лот-ка-ми!

Фельдшер нахилився і тільки сумно дивився. Допомогти не було чим.

— Терпугом її! Отак! Отак! Тоді колоти не буде... Дивно. Ти, сестро, не хвилюйся... Що? Го-го-го! Чіту ми взяли. От і кінець. Ти, Зіно, ще маленька, і цього не можна, а набойв не вистачить... Та ми багнетами! Молотками!

62 Робилося важко. Моторошно. Фельдшер перелякано дивився. Скібіцький закутав голову в козушину, дрижав не від холоду, а від того жаху, що залазив під козушину і тиснув його голову, рвав груди. Військо замовк. Випростався. Не ворухився. Лише, коли санки підскакували, він хитався на сіні, мов дрюк. Потемніла тайга. Вечір повільно укутав місцевість, поранення. Десь із гушавини почулося ревіння гурана¹. Коши біжать хутко, хриплять. Коли приїхали до шпиталю, лише в однім вікні горіло світло. Решта мов виколоті очі дивилися в ніч.

— Насамперед беріть військома,— промовив фельдшер до санітарів.

— Якого полку? — запитала сестра, що вийшла разом із санітарами.

— Н-ського.

— Брат! Коля!

— Тихше, він спить.

Внесли до шпиталю. Запекла кров сковувала бинти. Очі, мов скляні, ніби дуже здивовані, дивилися вгору. Ніс загострився ще більше. Сестра підійшла, взяла холодну мерзлу руку, заколихалися груди.

— Коля! Братіку! — І важкі сльози одна за одною.

— Зіно! Ти ліпше приготуй он тим пораненим,— сказала сестра Галя,— а я приберу.

Зіна мовчки нахилилась і поцілувала холодне військо-мове обличчя.

Через годину вона стояла біля ліжка, де лежав Скібіцький.

— Ви були разом із ним? Ви бачили, як його... — Вона тихо заплакала. Стиснула зуби й крізь сльози подивилася на нього.

— Це було вночі... Не знаю... — І він замовк, дивлячись на її обличчя.

¹ Гуран — дикий цап.

Скажіть, він дуже мучився?

— Так. Було... Згадував вас... Ви ж сестра його?

Вона нічого не відповіла, бо стисло горло, і сльози знову побігли з темних очей...

Тяглися дні. Тільки новини було в Толімбі, коли привозили поранених, а останнім часом село жило власним своєрідним життям. Відрізане від культурних центрів, заховане в тайзі, воно варилося у власнім соку. Розваг ніяких. Та й хто про них думав? Напружений військовий стан, здавалося, заліз навіть у стіни і нервував кожну людину. А з пасма щодня долали все гірші чутки. Військо тануло, мов сніг у пропасті, а нового, свіжого чекати не було звідки; що діялось десь там, де, мов гадюка, обвивала скелі, тайгу залізниця,— ніхто того не знав. Так суворо, безнадійно, сумно тяглися дні, мов перевантажені воли на гору. Зіна жила своїм життям. Тепер, коли забито її брата, вона забула, що існують десь люди опріч поранених. Не знаючи відпочинку, віддавала їм усе своє почуття, всі сили. І, щодня, не примічаючи того, годинами лишалася біля Скібіцького. Розпитувала про брата, життя там на пасмі і за хвилину забувала все, лише образ його, гарне кучеряве волосся, мов хто врізував їй у пам'ять, а він, він, здається, лише вперше почав жити. Недалеке минуло мов не існувало. Лише тоді, коли згадував Рейкіна, ніби прокидався від тихого сну. Мука, жах обіймав його всього і міцно тримав у своїх колючих жорстоких пазурах. Приходила Зіна. Він знову забував усе. Дивився в добрі, глибокі, темні, як небо вночі, очі, дивився, і добра усмішка ховалася між тонкими блідими губами. Згадував далеке дитинство, другу майже забугу дівчину, яку жартуючи, ще учнем, звав Трояндою. Згадував, і не хотілося вертати до теперішніх жакливих спогадів, що мукою

64 залазили в мозок і м'яли, терли сумління. Пасмо, м страшний сон, стояло перед очима, і він жахався.

— Ви чомусь іноді буваєте надто чудні! — казала Зіна, дивлячись на його кучеряве волосся, — подивись і лякаєшся. Хіба можна так? Напевно згадується пасмо. Так? Я вгадала? — Він дивився на неї і забував усміхався. Брав її руку і гладив, мов маленька дитина. Вона звикла до цього. Не дивувалася.

— Забудьте про пасмо, доки тут! Живіть хоч хвилину! — Він тиснув руку з подякою. Очі блищали вдячними сльозами.

— Дивись, Зіно, не закохайся в цього пораненого, — казала сестра Галя. — Ти його не доведь до кохання, бо незабаром йому туди вертатися, а він, бачиш, пильнує тебе.

Зіна мовчки всміхалася й ходила ніби сонна. А думки летіли, мов журавлі у вирій, і наближалось розставання. Їм не вірилося, що воно буде. Вони не хотіли про це знати.

— Віталіє Денисовичу, — питала Зіна якось Скібіцького, — чи ви партієць?

Він нервово м'яв ковдру і ввесь червонів.

— Ні, бачите... якось... не той... не довелося.

— Ну, зробіть, щоб довелося. Я ж теж партійна, вам хіба не соромно? Пам'ятаєте свої слова: „Кожен робітник повинен бути комуністом“, а самі?

Він тоді не дивився на неї, а летів сумним, переповненим мукою зором кудись далеко. Було видко, що забував навіть і її. Що робилося в мозку, про що він стукувало серце тяжко і разом солодко? Може, любов до цієї одвертої милої дівчини, а, може... та хто має право розривати груди людини й байдуже дивитися, чи, може, сміятися з тих краплин крові, що падають мов іскри лютої муки. Життя пряде тонку мережу різнофарбних ниток почуття муки, радості, і тільки

незвичайній людині рвати її, — бо не вистачить моці.
І швидше розірвуться власні нерви, ніж ця тонка ме-
режа.

VI

Ми розбавлений кров'ю, рожеве сніг під промінням
холодного сонця. Вперше радісно сяє воно з крице-
вого, холодного завжди, сьогодні блакитного, неба.
Верховина пасма, підшва сьогодні живуть. Крицевою
тепер ворухиться шлях. Гуркотять фури, гармати.
Кроки людей тануть у тупоті кінських ніг, у гуркоті
заліза. Гуде багатоголова потвора. Тисячі ніг, узутих
у гунти¹, повстяки, ічиги², чоботи, топчуть білі
сніжки. Десятки, сотні, тисячі очей весело проколюють
рожево-сизу далечінь. Немає індивіда. Все злилося в
одну велетенську істоту. Не тисячі серць б'ються в гру-
дах, а одне могутнє, як ця в обідраних кожушинах
маса. Хитається ліс багнетів. Тануть окремі голоси в
загальнім гуркоті. Темні, обвітрені, обсмажені морозом,
молоді, старі обличчя мозаїкою лягли на шляху. Нудна
пасма мовчанка лишилася десь на пасмі. Спереду
розсипалося крапками під білими від свігу дахами село.
Це Верхня Чітинка. Ось вона стоїть. Мовчки дивиться
на людей, обідраних, із кволими, темними, але бадьо-
рими обличчями. З димарів угору підноситься дим.
Піднімають півні. Валують собаки. Пахне печеним хлібом,
і ці пахощі залазять у ніс усе глибше, ось доходять
до мозку і втискають у нього думки. І ці думки як
ось цей дим підіймаються до гори й тануть, тануть в ти-
сичоверстному просторі. Розсипаються з цієї гігантської
потвори по всіх кутах колишньої Росії. Весело луна-
ють: українські, російські, бурятські, латиські, чу-
вашькі, татарські голоси. Б'ють у повітря новим, ще

¹ Гунти — взуття, на зразок чупаків, тільки хутром догори.

² Ічиги — те ж саме, що й гунти, тільки з простого матеріалу.

людина з чорним вугіллям. Чорні, закручені в мініатюрні кола, вуса по-щурячому підіймали догори губу. Очі неміхалися недоброю усмішкою. Це була та усмішка, як там, біля вогнища на верховині пасма. Але ніхто її не бачив, а хоч і бачив, не розумів. Чорне вугілля величкої людини проколює темні обличчя бійців. Руки тиснуть руки учасникам минулої ночі. Рейкін тисне руку військомові. Приймає подяку, як нагороду за послуги минулої ночі, за свої вчинки.

VII

Бухикають, мов стара знівечена людина, гармати. Десь за річкою з'являються сизі димові кульки й мильними пухирями тануть у повітрі. Годину, другу реють гармати. Годину, другу з'являються димові кульки над головами японців та козаків, що ховаючись в скелях, у лісі, мовчать, чогось чекають. Довгою темною смугою розтяглися темні, кволі обличчя. Лежать втиснуті в сніг понад річкою, укритою льодовим панцером. Очі напружено вдивляються в лиховісно-новчасну станицю. Причаїлася смерть. Визирає з ялинового чагарника, зі скель.

Мовчить село. Похнюпилося білими дахами хат. Селяни нишком розмовляють з бійцями, наче бояться, щоб не почув ворог.

— Он там у них заховані великі гармати, а там у Попівці зібралася кіннота.

— Вони всіх примушують копати шанці. А ми копаємо було й думаємо: для вас риємо, тут вас поховано. І поховали!

— Товариші,— боязко й соромливо шепоче бабуня,— не хочете молочка? а ось і свіженькі шаньги. Тільки що з печі.— Частує селянка голодних бійців.

— Ми давно на вас чекали, бувало дивишся на пасмо й прислухаєшся, як лопаються набої.

— Ох! ох, ох, десь і мій сіромаха отако як ви, крізь сльози говорила стара, зморщена, як печен картопля, бабуня.

— Я гадаю, намучилися, бідолахи?

— Е, мамо, не так намучилися, як розмовляти забули з людьми. Кілька місяців нікого не бачили. Вже і авіть забули, що таке свіжа людина.

Ліворуч, де муром підіймається пасмо, де ялини ніби ручкаються з соснами, переплелися колючими, зеленими, в сніжних пацьорках, вітами. Чорні, закручені мініатюрні кола, вуса підіймаються догори, і вовчий стогін лунає в повітрі. Хвилини тиші обіймають тайгу, потім в даліні тричі відповідає вовче виття. Кроки тануть у м'якому снігові. Ніби дві гієни, озираючись навколо, одна за одною чоловічі постаті з наганами в руках підходять до Рейкіна. Шелестять папери.

— Тут усе потрібне. Мені поки вірять... о третій годині я чекаю на вас на цьому ж місці... Треба відрізати Н-ський полк. Перервати зв'язок і, з глибокого тилу, як тарганів, подавити це смердяче падло!

Чорні вуса по-шурячому підняли вгору губу, й бридлива усмішка зморщила обличчя.

— Перепуск „пасмо“... пароль „прапор“. До побачення о третій!

— Добре!

Мов мисливець, полюючи на ведмедя, встромлюючи вила то в один, то в другий бік, бажаючи вигнати його з лігва на простір, плювали крицею гармати на той бік річки на ворожі голови. Сонце пройшло майже три чверті свого шляху і червоною раною висіло над тайгою. Його ятристе проміння лежало на сніжних пацьорках тайги. Зі сходу отарою переляканих овець бігли темні хмари. І, як гнівний голос невидимого чабана, гукнули вперше ворожі батареї. Набої з радісним виттям вгризлися в білий сніг білих

гавбиці. Кілька червоноармійців, неприродно швидко мовчки припали до холодного снігу. Над селом, річкою і ланами мильні ворожі пухирі завітчують небо, а внизу стогін пораниених селян та бійців. Ревуть голодною худобою ворожі гармати. Набої влучно лягають то тут, то там. Батерію збито. Люди в кожушинах, хутрових шапках не встигають вибирати зручне місце. Замовкла одна гармата й безпорадно лежить на білім покривалі снігу. Інші часом перелякано застогнуть і знову замовчать. Цвіркунами заголосили кулемети, і кулі хмарою мошкарі полетіли між лавами подертих кожушин, кволіх, темних, голодних облич. На правий фланг хуртовиною вдарила ворожа кіннота. За хвилину білий сніг вифарбився в темночервоні плями. Коні з їздцями п'яно вкрили берег річки й хвилею безладдя відлинули в темну далечінь. Турботні слова побігли по телефонних дротах: „Дайте допомоги“... „білі хмарами вкрили нас“. Відповідь наказує: „Тримайсь“. „Тримайсь“, шепочуть дерева. „Тримайсь“, свистить вітер. „Тримайсь“, сонно лебедить ніч і вкриває жалібною завісою землю. Разом замовкли гармати, кулемети, рушниці. Ніби подавилися пільмою. Лиховісна тиша розіп'ялася на скелях, деревах, дрижить боязко, чогось чекає.

Проминули години. Очі напружено до болю нишпорять у пільмі. Не сяє по-вчорашньому місяць. Зникло північне сйиво. Боязко заховалось за темні хмари. Галас гармат, кулеметів, рушниць розірвав тонку завісу мовчання. Спереду білі, з боків, ззаду. Оточують. Нема простору для куль. Люди щільно тиснуться один до одного; багнети, шаблюки, приклади важко ворущаються. По-звірячому гостро вгризаються в тіло зуби. Рясно тече кров. Повільно підіймається жалібна завіса ночі, і ранок дивиться в обличчя людей. Панічний жак в повітрі. Востанне напружуються м'язи. Це не люди,

70 ні. Це казкові леви зі страшними, облитими кров'ю обличчями, рвуть ворожі лави. Він не втерпів. Не вистачило сили. Нерви ледве не рвуться, мов натягнуті струни. Пробіг.

Полегшене зідхання виривається з грудей: „перемога“. І, мов луна цих слів, б'ється об холодне повітря зойк. „Панцерні автомобілі. Панцерні автомобілі“. Далі: „кіннота“. Напружують останні сили, і одностайні випали струшують повітря: хум... хум... хум... заплакали гармати. І градом на голови сплеться шрапнеля. Кілька кроків тягнеться бинда - шлях. Здіймається на верховину пасма, розрізуючи тайгу. Там порятунк від пекельного галасу гармат і дзенькання шаблук. „Білі в тилу“. Дикий покрик гвалтує серця. Миттю обертаються голови, і очі з жахом дивляться на пасмо, де миготять червоні обводи шапок і козацькі папахи.

VIII

Серкіньов біг з усієї сили до ялинового чагарника. Рушниця, здавалось, важила більше, ніж пасмо, й тиснула додолу. Повстанники тяжкими кайданами обхопили ноги. Легеням не вистачало повітря. З голови на лице бігла кров, запікалася на зіницях, сліпила очі. Спрага палила груди. Але це його, здавалось, не обходило. Він чув тупіт кінських ніг і бачив, як рубали полкового ад'ютанта. Жадної думки, крім тої, що заслала ввесь мозок. „До чагарника... до чагарника“. Вузькою доріжкою назустріч кілька верхівців. Серце сполохнулося. Очі з мукою кинулися в один, у другий бік і переконалися, що нема порятунку. Він з ненавистю подивився на верхівців, і очі запалилися радістю.— Свої, свої... Рейкін! — простогнав він, підіймаючи скривавлене обличчя. Чорні вуса, закручені в мініатюрні кола, по-щурачому підіймають догори

губу. Зловтішна посмішка пливе з неї у вуса. „Не хочеш іти в наступ, так інших не підмовляй!“ промайнуло в голові. Він сплигнув з коня, всміхаючись подивився на Серкіньова.

— Друже, пий... — простогнав той.

— Зараз нап'єшся крові своєї!

Серкіньов, ніби після тяжкого сну, дивився на Рейкіна і вмить пригадав розмову біля вогнища.

— Ти... ти Зрадник!

Рейкін зареготався: — Зараз підеш доганяти Чурріна. — Він повільно витяг із піхов шаблюку. Серкіньов хитався. З голови бігла кров на брови, зіниці, і від того тайга, день, здавалися йому червоними. Він хотів щось сказати, але кулак Рейкіна звалив його у сніг, і кінець шаблюки повільно поринув у груди. Серкіньов, мов витягнута з води риба, затріпався на снігу. Рот, як зябри, закривався й одкривався. З нього червоною слиною полилася кров. А з неба, з неба радісно сяло сонце. Розбивало кайдани лютої зими. Будило молоді, весняні сили.

.....

В низинах весна. Ніжна зелена травиця оксамитним килимом вкрила лани. Лише на скелях біліє цукровими головами сніг. Жевріє під теплим промінням, повільно тане. Дзвінко біжать скаламучені струмені. По шляху крок за кроком у хмарах пилу пливе на Яблонове пасмо крицева течія. Жадного японця та семенівця після останнього бою. День, другий. Ось і верховина пам'ятного пасма, як і кілька часу тому, палають на снігу вогнища, а внизу, по улусах¹, станицях, селах, заховався ворог. Мовчить, обмірковує. Як і кілька часу тому, смугастий стовп вартовим минулих часів вдивляється в двері хати під бляхою з коником. Як кілька часу тому, невеличка людина

¹ Улус — тубільська оселя.

72 з чорним вугіллям очей тримає біля вуха телефонну трубку:

— Завтра рано́чі гадаю вибити ворога з Верхньої Чітинки & іти до Чіти. Харчів не більш як днів на три, і то, щоб з голоду не вмерти... потрібна кіннота. маємо надію. Ні?.. добре. Набоїв не вистачає... так. Слухаю!— Поклав трубку.— Посланець!— Загарчали двері. Посланець похмуро чекає наказу.

— Покличте негайно оперативного ад'ютанта!— знову загарчали двері. Чорне вугілля вдивляється в мапу. Тонкі пальці хутко водять олівцем по папері. Літери стародавніми гієрогліфами лягають на білий шматок. Знову гарчать двері, і важкі знайомі кроки ніби турбують чорне вугілля.

— Н-ський полк пошліть в заставу. Решті дайте відпочинок,— ніби силоміць хто випихає крізь зуби слова.

— Безумовно, по змозі. Набоїв даремно не витрати.— Знову гудуть важкі кроки. Гарчать двері. За вікном хрустить сніг. Тиша наповнює кімнату.

.....

— Отак, милий друже, завжди. Я пам'ятаю, коли я був ротний цієї ж роти, було ще гірше. Люди голодні. Ні набоїв, ні гармат, а вони в наступ. Вони гадають, що там сидять дурні... І що ж вийшло? Розбили нас у пень. Як я цілий залишився, чорт його знає? Е! Що базікать... Неосвічені люди, вони гадають, що без офіцерів обійдуться. Як би не так. Я певен, навіть надто, що й тепер не ліпше буде. Тільки й слави, що йдемо в наступ, а потім сором. Про останній раз згадувати важко. Взяли Верхню Чітинку, а японці та семенівці в тилу орудують. Ну, й що ж, розбили в пень! Хто винен? Додумайся сам. Так то, друже. Мовчи та диш, та кажи, що спиш. „Вище начальство наказує“. Мені що? Мені все одно, вмирати чи то жити, а ось

жалко цих, що лежать в багні, чекають смерти покірливою вівцею.

— Це правда, товаришу комбате. Але що ж робити?

— Що! Та я б на їхньому місці відмовився іти в заставу або підвівся б, кинув усе й пішов геть! Увесь полк не розстріляють... Це не один, не двоє, а тисяча. На неї треба зважати!

— Признатися, я вже давненько обмірковую ваші слова, та хіба тільки я, майже всі...

— Е, любий мій ротний, поживеш, не те побачиш. Невже ніхто не бачить цього невмілого керування. Може це й дурниця, а все ж у заставу можна було б поставити інший полк. Менше потріпаний.

— Це все залежить від комполку. Аджеж інші командири пильнують своїх людей, а він...

— Досить про це. Я, здається, в цьому не винен, та й не від мене залежить: бути чи ні й надалі йому командиром полку. Ви, цебто полк, можете й повинні себе рятувати. Тут, бач, не один наш командир, а й ті, що повище стоять...

— Верховіття живе завдяки корінню. Обірви його, і верховіття засохне.

— Не знаю. Піду подивлюся, чи виконали мого наказу.— Він підвівся і повільно пішов перевіряти. Похмура радість визирала з очей, і така ж усмішка морщила обличчя.

— Так, завтра мое свято. Не дарма я витратив стільки часу. Я певен, увесь полк у моїх руках!

— Е, язві тя! Гунт розірвався...— хтось заговорив біля нього. Рейкін миттю зблід і лякливо подивився на бійців, що хутко йшли в гору.— Напевно, не чули. Іноді радість може занастити людину.— Він змовк. Але десь усередині щось сяяло рожевим сяйвом. Було весело.

— Товариші... доки ми тут лежатимем? Голодні, в багні. Напевно, нас не вважають за людей. Худобу люди більш поважають, ніж нас наше начальство. Минула доба, давай зміну! Досить тягти ярмо! Закомісарилися падлюки! Хто винен? Комуністи! Вони за-напастять радянську владу. Хіба вона знає, що роблять комуністи? Вони ситі, гади! П'ють, їдять, а ми з голоду здихай.

— Правду каже Олекса!

— Досить тягти ярмо!

— Товариші, що ви робите? Це зрада!— кричав самотній голос, але ніхто його не слухав.

— Товариші, не підпадайте під вплив солодким словам!— кричав несамовито Олекса.— Беріть рушниці. Ходім до штабу! Хай знають, що ми люди. Бий падлюк! Бий чеських та колчаківських наймитів! У нас є свої командири!

Біля скупчених бійців замиготіло червоне галіфе. Тоненький голос здіймався вгору й танув у буйнім галасі.

— Командир тут!— мов крізь рупор вкрили галас слова, і раптом усі замовкли.

— Тут? Давай його, падлюку!— крикнув Олекса, розмахуючи руками.— Він, стерво, винен у всьому!

Комполку став на звалену колоду й схвильованим зором обхопив роздратовані обличчя.

— Я наказую мовчати! Ганьба вам...

— Мовчи, падло!

— Товариші, кого лаєте? На кого робите замах? На такого ж, як і самі.

— Мовчи, гаде! Бий падлюку! Досить насав нашої крові!

Комполку хотів щось сказати, але в цей час великий кусок каменя вдарив його в голову. Він захитався.

Права рука мимоволі схопила револьвера, але не взявши, повисла.

— Бий падлюку! — тисяча рук простяглися до нього. Він мовчки незрозуміло дивився хвилину на них. Потім наче зрозумів весь жах, зблід і сплигнув із колоди.

— Бий!

Дико заревло кілька голосів. Миттю все закрутилося, затанцювало, ніби п'яне. Із середини страшної юрби щось нелюдським голосом закричало, але це був лише момент. Дали чути було хрустіння під важкими чобітьми та черевиками і звірячі вигуки. Ніби під музику невидимого музиканта танцював людський натовп доки втомився.

— До штабу! — гукнув Олекса. І миттю всі кинулися до пасма. Біля колоди лежало щось подібне до людини. Знівечене, втопане в землю.

Рейкін мовчки стояв і дивився на цю подію. Він зробив своє діло. Він пхнув із гори візка. А тепер нехай без перешкоди покотиться донизу й розіб'ється на дрібненькі трісочки. А він чистий і сухий. Він ніколи не був такий задоволений з себе, як тепер. Він знав, що на сьогодні готується наступ на Верхню Чітинку і, дивлячись на стурбовані обличчя людей, на шматок м'яса, залитий власною кров'ю та втопаний в землю, радів за майбутні поразки. Замислений стояв і всміхався на щось одному йому відоме.

— Рейкіне!

Рейкін здригнувся і повернув голову на оклик. Поруч стояв усміхаючись Скібіцький.

— Скібіцький! От негадано, — здивовано говорив Рейкін. — Звідкіля й коли?

— Сьогодні, а либонь ти не знаєш звідкіля?

— Як, і досі в шпиталі був?

— Так. А це що? — здивовано показав він очима на людей, що підіймалися на пасмо.

Рейкін всміхнувся.— Сьогодні ж має бути наступ.

— Так. І ти готуєш ганебну поразку? Гаразд!

Рейкін дивився в очі Скібіцького, намагаючись зрозуміти це „гаразд“.

— Я гадаю, що ти наш?— суворо дивлячись в очі Скібіцькому, запитав Рейкін.

— Як ти гадаєш? Життя мені любе, чи ні?

— Я гадаю, що так.

— Гадаєш? Як би ти міг зрозуміти весь той жах, що наповнює мою душу, тоді б ти інакше вимовив це „гадаю“. Я з огидою дивлюся тепер на себе... Іноді думка про самовбивство голкою врізується в мозок, але я Каїном блукаю серед цих людей, що були мені колись друзями й тепер вважають за друга, а не ворога. А я, вихований у гіркій нестачі, замість того, щоб...

— Твій шлях — наш шлях. Ти не робітник. Ти не був ним ніколи, так чого ж ти кажеш про сумління? Мені здається, що ти ще хворий, і, крім того, кожна людина повинна дбати лише про себе... Сам кажеш, що виріс у гіркій нестачі. Так чому ж тепер, коли є можливість, не вилізти з неї?

— Так. Я вилажу з правди й топну все більше й більше в багні зради! Я, як та повія, продав і занাপстив себе!.. Але яка з цього користь? Я шпигун! Так. Це слово тавром прокляття лежатиме на моєму сумлінні. Але тепер уже пізно говорити про сумління. Я згнѣбив себе до кінця світу, якщо буде цей кінець. Так. Життя моє мені любе. Я завдяки йому повинен бути зрадником, шпигуном!

— Я вперше бачу тебе такого. Може, тобі не вистачає грошей, то чого ж ти не скажеш?..

— Не треба тепер мені грошей. Коли я тільки беру їх в руки, то бачу даремно пролиту кров своїх братів... Той нарід, за який я з насолодою віддавав раніш своє життя, проклинатиме мене!

— Ну, поїхала баба купувати глечики... Алеж досі ти не бачив у цих грошах крові братів?

— Так. Ти правду кажеш. Хіба така людина, як ти, може зрозуміти моє становище? Ми різної кости. Ти освічений „дворянчик“, а я... гм... я... я мазниця. І, не вважаючи на весь цей жах, я покірливою дитиною виконую все те, чого вимагають мої вороги з блискучими на плечах погонами. Я знаю, що я загинув! Знаю, що не зможу відмовитися від твого наказу! Невидимі струни міцно зв'язали нас. Хоч би смерть урятувала мене від цього пекельного життя! Ти можеш зрозуміти, як мені було соромно дивитися в очі сестри-жалібниці, коли вона так ніжно нахилилася наді мною мов над рідною дитиною? Мене лікували, як чесного бійця за правду, а не знали того, що рятують від смерті гадюку.

Рейкін слухав відверте шепотіння й добре знав, що міцно тримає Скібіцького в своїх руках.

— А кинь ти свою розмову! Живи хвилиною! Коли буде наша перемога, будеш і ти жити, як ті, яким ти оддавав свою силу. Ну, досить. Ходім. Що ж стояти тут, коли всі кинули заставу? — Скібіцький схилив голову й пішов за Рейкіном.

— Місце зустрічі там, де й було?

— Так!

— Умовний знак, як і раніш, „вовчий стогін“?

— Так... Тихше...

— Ти добре зробив, що забив Серкіньова й Чупріна. Це була небезпечна завада.

— А знаєш, я жалкую за Тариком. Добрий був хлопчина. Як він підвернувся тоді під кулю замість Чупріна?

— Жалкуй, не жалкуй, а зробленого не повернеш. Рейкін засміявся: — Ліс рубають — тріски летять.

— Це правда... Так. Ліс рубають — тріски летять.

— Сьогодні й коріння почали викорчовувати.

Скібіцький глянув на Рейкіна.

— Там, біля колоди, ти хіба не бачив нічого?

— Ні. А що таке?

— Дурниця. Комполку брашка забила.

Скібіцький розкрив рота й миттю зупинився.

X

Вперше в своєму житті невеличка сувора людина почувала себе малою дитиною. Обличчя було бліде, очі ще гірше почорніли, залізли десь глибше під чоло. Рука, що тримала телефонну трубку, нервово дрижала. Крізь міцно стиснуті щелепи, мов скреготіння, падали в трубку слова:

— Н-ський полк збунтувався! Покинув заставу... Умови — жахливі! Пляни зруйновано! Японці воруються! Кожну хвилину нас можуть розбити... А... ви будете? Добре!

За вікном почувся гомін і далекою луною вкотився у кімнату. Цей гомін залазив у вуха й гриз, тер мозок. Навколо штабу ушиковані стояли два полки, а один про всякий випадок лежав у густому ялиновому чагарнику.

— Стій! — почувся оклик. І військом бригади раптом вибіг з кімнати.

Олекса, що йшов попереду розпорошеного полку, раптом зник у середині натовпу. Всі на хвилину змовкли й ніяково залишилися на місці, не бачачи проводиря.

Військом бригади вийшов уперед. Блиснув чорним вугіллям.

— Товариші, чого ви хочете?.. Навіщо кинули заставу? Чи не хочете, щоб нас усіх, мов курчат, перестріляли японці та семенівці! Ганьба! Ви ті, що з погордою кричали про свій героїзм, про чесність рево-

військових бійців, проливали кров брата. Чи не хочете й мене розірвати, як його? Ну, що ж стали? Мовчите! Сумління прокидається!

— Що він там співає? Не слухайте його!—десь із середини натовпу кричав Олекса. — Ми не діти. Досить дурити нас! Ти ситий, а ми... а нас голодом мориш... Комуніст, стерво!

Натовп заворушився, загомонів і несподівано рушив уперед.

— Товариші! Стійте! Доки я живий, я не хочу бачити вашої зради.

— Мовчи, гаде!—заревла маса, і кілька пострілів пролунали із середини натовпу. Військом махнув рукою, і полк, що лежав у чагарнику, розсипався ззаду бунтарів.

— Ще раз прошу, схаменіться! Побережіть себе!

Передні зам'ялися і неохоче поклали рушниці, але ззаду знову почулася стрілянина. Кілька чоловіка, що стояло поруч із військомом, повалилися додолу. І три полки, бачачи це, не чекаючи більше наказу, кинулись на бунтарів. За кілька хвилин вони були роззброєні.

Через півтори години після розмови невеличкої суворої людини зі штабом дивізії сухі перебої мотора наповнили шлях пасма. Біля критої бляхою хати мотор зупинився, худа висока людина з блідим рішучим обличчям вийшла з нього й хутко увійшла в хату. Нудне мовчання повисло над тайгою. Пройшло кілька хвилин. Гарчать двері. З хати вийшла висока худа людина поруч невеличкої, суворої, і хутко пішли до Н-ського полку.

— Вишикувати полк!—заворушилися кожушини, і темні кволі обличчя лякливо похнюпилися. Худа висока людина, ніби нагрітим залізом, погладила по темних обличчях шарим зором.

— Хто ватажок?—громом упало запитання.

Темні обличчя здригнулися, але тиша й мовчання були відповіддю.

— Ще раз запитую ... Хто ватажок?

Знову мовчання сумно обіймає дерева, пасмо й тани майже в темнім повітрі.

— Ви зрадили революцію !!! Ви зрадили боротьбу за визволення пригніченого народу!

Тяжка мука обійняла людей.

— Ви передались ворогам! Білим, катам робітничої кляси! Ви зганьбили велетенську армію чесних бійців... Ви своєю зрадою підписали собі вирок!

Худі обличчя скам'яніли. Очі з жахом дивляться на худу високу людину, одне на одного, на дерева, на блакитний шматок неба, що визирав крізь віти ялин. Коліна ламались, і темна низка людей захиталася, мов трава.

— Зрадників і боягузів... революція карає смертю! Командири, на місця!

Скібіцький злякано подивився навколо. Рот розкрився, наче хотів випити разом із повітрям останнє проміння сонця, світ, тайгу.

— Всі до десяти розрахуйсь!

Скібіцький не втерпів, упав на коліна і, плутаючись у шинелі, снігові, зі страшними очима, з розкритим ротом, поповз до худі високої людини. Кроків за десять зупинився, побачив чорні, закручені в мініатюрні кола, вуса й дико зареготався. Схопився й упав знову.

— Десяті нумери, десять кроків уперед. Шагом арш!

Автоматично зашаруділи кроки.

— Праве плече арш!

Майже по коліна в снігу, в гушавині зелених ялин стояло 45 чоловіка. Рожеве проміння востаннє замиготіло між вітами. Загарчав кулемет, і 45 кволих людей ницьма упали на сніг.

Худа висока людина знову сіла в мотор, і він упірнув у пільму й поніс його в темну далечинь. А сльози вогневими струменями бігли по худому, блідому обличчю. Безкровні губи шепотіли: „так наказала революція“.

XI

— Кажуть, щоб усі частини, які тільки є на Вітімському шляху, перекинути на Старо-Чітинський.

— Як на Старо-Чітинський? А хто ж Вітім оборонятиме?

— Вітім? А ти знаєш, для чого це робиться?

— Як не знаю? Для того, щоб врятувати решту війська.

— Так, цим урятуєш... Для того, щоб відрізати японців від semenivciv.

— Звідки ти взяла ці новини?

— Як звідки? А ти хіба не була на партійних зборах?

— Ні, я була чергова, ой, скільки привезли до Толімби поранених. І всі із 45-ої верстви. Яблонове пасмо вже залишили.

— Так. Стільки крові дарма пролято... Я надалі хочу зі шпиталю перейти в якунебудь частину, там більше допоможу.

— Буцім більше; ні, Катре, ти тут потрібна. Вчора, коли я була чергова й ненароком підслухала розмову двох із тих, що привезли з останнього бою на пасмі, так от один каже: „Катря, це рідна мати. Коли тільки подивився на неї, то забуваєш біль, муку, все. Отак захопив би й цілував до втоми“.

Катря зажеврїлася й одвернулася, ніби шукала якоїсь пляшки.

— Видумаєш таке, що й...

— Нічого я не видумала. Та й що ж, неправда? Я не мужчина, аджеж покохала тебе.

— Є за що.

— Може й немає, алеж я нікого так гостро не розуміла як тебе. Я сама дивуюсь. 25 років мені, й ти віриш, майже ніхто не чув мого відвертого слова. З дитинства люди примусили мене жити своїм життям. Ховати десь на дні серця почуття. — Вона замислилась. Її темне, знівечене тяжкою працею обличчя вкृतалось хмарою спогадів. — Із шести років він пильнував мене. Я вважала його за батька, а тепер...

Вона не договорила й вибігла з кімнати.

Катря була цілком під впливом слів Зіни. Ось і тепер вона, хоч і не знала забитого в Чітинці військового, проте ясно уявляла навіть його погляд, голос тощо. Їй здавалось, що вона десь його бачила, говорила. Проте часто незрозуміло прислухалася до слів Зіни, що лились із уст хвилиною любови, в довгі вечори чергування. Вона знала все минуле життя Зіни та її брата. Злидні, завод, тюрма за революційні листівки, — їй все це було відоме, немов вона прожила з ними з дитинства до цього часу.

Але поруч з образом військового вставав другий образ, зовсім не подібний до військового. І цей другий захопив її думки і поніс до другого життя. Тиха усмішка розтулила їй рота. Замислилася й не чула, як увійшла Зіна.

— Катя? — Та здригнулася. Обернула обличчя.

— Пробач, я тобі заважаю?

— Ні, я... так, згадала своє життя. Ти ось сумуєш за братом. Це зрозуміло, а я... навіть соромно, згадала знайомого... ми були друзями, з дитинства.

— Щаслива та людина, що має або мала друга.

— Щаслива. Буває навпаки.

— Ні, я б хотіла мати друга, а між іншим... ти зрозумієш?

— Коли гадаєш...

— Ні, ні, Катрусю, мовчи. Я знаю, що ми друзі. Я хотіла, сказати про одного... він був поранений тоді, разом із братом. Лежав тут у шпиталі.

— І ти закохалася?

— Закохалася? — вона захитала головою. — Я не вірю в любов. Та й чи є вона взагалі в житті. Любов я вважаю за надто умовну річ.

— Сухий і неправдивий погляд. Може ти не так думаєш, як кажеш, може...

— Нема мені чого критися. Ти ось кажеш про любов, а чи розумієш сама це слово? Я певна, ні. Це виключно забобони гнилого минулого.

— Гнилого минулого. Аджеж, кожен з нас чомусь намагається придбати собі...

— Гарного чоловіка?

— Ні, взагалі щось гарне. Ну, й хоч би... дівчина мріє, захоплюється молодим, гарним.

— Не завжди молодим. Аджеж ти, здається, назвала вісенітницею кохання, поцілунки тощо?

— Так, але це інша справа. Любов виникає вже хоч би із теорії Дарвіна.

— Непослідовність. Взагалі це мені цілком незрозуміло. — Частково я знайома з дарвінізмом, але любов і дарвінізм — не можу зрозуміти.

— А природний добір? Хіба це не пояснює, що...

— Природний добір? Ти його й до людей прикладаєш?

— Не я, а Дарвін пристосував. Ти, Зіно, сьогодні надзвичайно уперто змагаєшся, ніби борониш якесь особисте почуття.

— Ти хочеш сказати — почуття до того пораненого?

— Ні, ні. Прощу, не кажи цього.

— Я скажу. Скажу тому, що, навіть хоч би з цього природного добору, любови в нас не могло бути. Хіба може хто полюбити це темне, вічно сумне обличчя. Подивись, — і вона глянула на Катрю.

— Не лише люблять люди один одного за обличчя. Тут...

— Душевні емоції? Так! Чудово. Хочеш знати правду, так слухай. Його духовне життя викликало в мене чисто дружнє, не більше, ніж дружнє ставлення. Він терпів увесь час якусь внутрішню боротьбу. І я відчула це. От і все. Так. У ньому є душа, добра душа.

— Цікаво, що це за така емоційна людина. Де ж він тепер?

— Тепер? Почекай, він... забула. А ось у мене є адреса його. Зараз, о. Віталій Денисович Скібіцький.

— Скібіцький!

Зіна здивовано глянула на Катрю. — Ти знаєш його?

— Так. Знаю. Ми були з дитинства друзями. Якби я знала, що він тут, то...

— То полетіла б на крилах любови?... Досить цих балачок. Коли б хто підслухав нашу розмову, то...

— То?

— Міщанками обізвав,— холодно відповіла Зіна.

— Так. Правда. Дай серцю волю, заведе в неволю.

— Або до Скібіцького. Правда? Га? — В голосі Зіни почувалася гостра іронія. Катря стиснула їй руки й з боєм дивилася в очі.

— Хіба лише міщанки мають право на любов? — запитала вона Зіну.

— Ні, Катю, всі... й ми з тобою.

Катря мовчки вийшла з кімнати. Десь далеко гупали гармати. Їхні відгуки долітали до Толімби й танули в тиші весняного ранку. Село мовчки прислухалося до цих відгуків. Хати з вікнами, забитими дошками, сонно тулилися одна до одної. Вулиці були заставлені хурами. Де-не-де серед військових покажеться вилицюватий бурят в довгому бурнусі, або хутко крадькома пробіжить собака, й око не може вловити нічого нового.

Катря замислено йшла вулицею, не думаючи про те, куди несуть її ноги. Очі їй були напівзаплющені. Кошик збилася на потилицю й жартівливо гралася з шерцем. Минула останню хату, вийшла за село тим шляхом, що розіп'явся від пасма до Вітіму. Минуло шість із двадцять. Гармати гупали так, як і раніш, але відгуки не зупинялися в Толімбі, а летіли багато далі, не вважаючи на те, що з далечини котився по шляху якийсь шалений гуркіт. Катря зупинилася й подивилася навколо. Село залишилося далеко ззаду, а спереду котився все ясніше та ясніше гуркіт. Вона прислухалася й ніяк не могла зрозуміти, що це таке.

— Куди я йду? — нарешті запитала себе. — Може, на мене там чекають, а я розважаюсь тут. — Заломила руки й хутко побігла до Толімби. Обличчя почервоніло. Груді хутко колихалися. Бігла й сама не знала, чому усміхалась. Ось і село. Але чому в ньому така метушня? Зі шпиталю виносили поранених і клали на хури. До штабу дивізії бігли військові. Двері відчинялися й зачинялися. Вона здивовано дивилась навкруги і йшла ніби на пожежу. Біля брами шпиталю їй зустрівся головний лікар. Він був стурбований і хутко робив якісь розпорядження. Побачив її.

— Катерино Михайлівно, де ви ділися? Тут евакуація, а ви ... Негайно збирайтеся й зараз їдьте з пораненими. Сестра Зіна залишиться з сестрою Галею тут.

— Іване Петровичу, дозвольте мені залишитись! Я гадаю, що Галя більше буде потрібна там, ніж я.

Лікар підсліпувато глянув на неї поверх окулярів.

— Ви того бажаєте?

— Так. І дуже вас прохаю!

Він подивився й махнув рукою: — Добре. Передайте Галі, хай їде. Тільки швидше!

Давно рушили останні хури. Давно зникли в зелених паравані тайги, а Катря та Зіна ще довго дивилися

86 їм услід. Вулиці завмерли. Лише де-не-де стоїли ніби забути, хура, і двері штабу дивізії не перестають гарчати. Повз них хутко проїхав весь у пилу верхів'я. З-за рогу показалися гармати. Принесли поранених. Катря побігла за ліками. В одного було разом із рукою зрублене плече й висіло на кривавих клаптах м'язів. Другий мовчки тримав обома руками живіт. Крізь пальці струмками бігла кров і запікалася, падаючи на одіжку. Третій тихо стогнав, захльобуючись кров'ю, що бігла з розрубленого обличчя. Решта тихо лежали, ніби мерці.

— Ой, сестричко, болить. Дайте цигарочку!— говорив той, що тримав живіт. Біля нього тепер нахилилася Катря й щось робила. За вікном чувся тупіт багатіх ніг, лайка кінних.

— Ей, ти, макака. Куди лізеш?

— Тпррру... Паскуда!

— Ну, Миколо, натанцювався,— чулося в сінях, до шпиталю внесли молодого хлопця. В нього обидві ноги висіли, мов прив'язані мотузками.

— Ех, сестрички, жалко... що тепер танцювати не зможу,— промовив він і закрив наповнені слізьми очі.

XII

— Бач, Скібіцький. Навіть природа, й та за нас. Дивись, як радісно сяє сонце! Такі дні лише для блискучих перемог. Ще крок, ще одне напруження, й ми біліємо! Як казав колись Чупрін.— Чорні, закручені в мініатюрні кола, вуса підіймають догори губу.— Треба лише напевно дізнатися, чи не залишаться тут якісь частини. Це тебе стосується, а я зроблю решту.

Скібіцький дивився на чоботи.— Тяжко це буде зробити.

— Тяжко? Я думаю, якраз навпаки. Бач, як пригидилося твоє знайомство з цією комуністкою.

— З ким? З Зіною?

— Безумовно!

— Ні, все, що хочеш. Тільки не це. Я не можу грати таку гру. Сміятися з почуття людини... це гірше всіх зрад.

— Алеж ти мусиш це зробити. Що вона тобі? Ти ж сам казав, що ви лише друзі.

— Так. І друга підвести під шибеницю?

— Тепер шибениці не в моді!

Скібіцький з ненавистю глянув на Рейкіна, але нічого не сказав.

— Дарма часу не можна гаяти. Біжи, зроби їй „візиту“,— суворо промовив Рейкін.— Кожна хвилина дорожча зараз, ніж роки життя.

— Так. Коли падати, так падати зовсім! Ти зробив мене зрадником! Ти висав з мене останню краплю сумління!

— Тепер не час про це розводитися.

Скібіцький закусив губу й майже побіг від Рейкіна, а той зареготався йому вслід.

Зіна обходила поранених, коли Скібіцький увійшов до шпиталю. Щоки їй почервоніли, коли побачила його.

— Не чекали мене, Зінаїдо Павлівно?

— Ні, чому ж... пробачте... Я тільки допоможу цьому пораненому.

Скібіцький нервово кусав бліді знекровлені губи. Очі йому мов сиділи у глибокій криниці й сумно звідтіля визирали.

— Віталіє Денисовичу, а в мене є для вас несподівана, велика приємність!

— Для мене? Не вірю. Багато часу я маю виключно неприємності й навіть вам вірити не можу!

— Аджеж повірите, коли покажу!

— Хай ваш шлях цвіте покоем і радістю!

— Покій та радість — умовні речі.

— На мою думку, навпаки, це цілком залежить від кожної особи, зокрема...

Вони увійшли в маленьку кімнату, де схилена на столиком стояла Катря.

— Катрусю, я гостя привела.

Та підвела голову й миттю: — Вітику! Любий. Як несподівано!

Скібіцький злякано відступив назад. Руки нервово м'яли кашкета.

— Не впізнав? Дивися, це ж я, чи може забув дитинство?

— Поцілуй же мене, що я привела гостя!

Катря кинулася обіймати Зіну. В радіощах вона побачила того жаху, який скривив обличчя Скібіцького.

— Вітику! Що ж ти мовчиш? Розповідай про своє життя. — Подивилася йому в очі й здивовано змовкла.

— Вітику, ти не радий, що побачив мене?

— Ах, яка ти нерозумна. Та він мене соромиться, — промовила Зіна й хутко вибігла геть.

— Ти лякаєш мене, Вітику, своїм божевільним зором. Невже я так страшно змарніла?

— Ні. Ти не змарніла, але душа моя змарніла й прагне минулого щастя. Ти щаслива. Так. А якби ти знала хоч соту частину того, що знаю я, то проклінала б, може, життя, себе, мене!

— Вітику, ти прийшов лякати мене. Заспокойся й розкажи як слід, що таке трапилося?

— Ні, не питай. Не можу. Прощай! — він малою дитиною заридав, одягаючи кашкета.

— Я тебе не випущу, доки не скажеш, що з тобою. Ми ж клялися ще з дитинства розповідати все один одному. Чому ж тепер ти хочеш втекти від мене? Розкажи... Я, може, тобі допоможу.

— Катю, мила. Катрусю! Ліпше не прохай. Чи хочеш, щоб те ясне щастя залилося ганьбою сучасности? Чи так надто зруйнований.

— Вітику, не муч мене. Дивися, я теж заплачу. Ну, ради цих сліз, скажи, прошу. Любий, милий, хороший Вітику!

— Ти хочеш? Ти хочеш знати? Так! Хочеш знати? Він говорив, наближаючися до неї. — Катрю, любачу, була в моєму житті тим, що для ченця бог. Ти одна примала мене на світі. Прочу. Не проклинай мене! Протягни мені свою чисту руку! Дай хоч на хвилину забути весь цей жах. — Він упав на коліна. Вона нахилилася його підвести й незрозуміло дивилася в його заплакане обличчя.

— Бідний. Це нерви!

— Ні, Катрю, не думай так. Я не божевільний. Ще разум мій, на превеликий жаль, ясний. О, якби я був божевільний, якби я міг не розуміти цього всього.

— Ну, не муч. Не муч мене.

— Катю, любачу. Скажи мені, що ще любиш мене.

— Ну, люблю. Люблю. Хіба ти не бачиш?

— Любиш? А чи любила б ти... ти...

— Що ти хочеш сказати? Не лякай, швидше кажи.

— Зрадника! — раптом вимовив він.

— Що? Зрадника? Що він каже? Він божевільний!

— Ні, Катрю, я не божевільний. Я зрадник.

Вона злякано глянула на нього й відступила.

— Ти... ти зрадник!

— Він. Він примусив мене до цього! Він вирвав з мене сумління! Він заставив мене зганьбити себе! Прочу, любачу, не проклинай лише. Я не боюся тепер смерті. Надай наше миле, далеке дитинство.

— Вітику! Вітику! що ти зробив? Хто він? Хто такий він — скажи? — Вона обійняла його голову. Їх слізи змішалися в один струмінь.

— Рейкін. Ти його знаєш. Це колишній хазяїн поцелярні...

— Це правда? Правда? Скажи!

— Так. Правда! Прошу, не дивись так на мене... від упав, схопив її за сукню й, як божевільний, лував.

— Ліпше б тебе забили. Ліпше б ти загинув та на пасмі.

— Катрю, навіщо прокляття? Я й так прокляту буду народом.

— Я цього таїти не можу! Наші шляхи розійшлися. Він схопився.— Ти хочеш викрити?

— Так. Ліпше бачити мертвими ці очі, що я так люблю, ніж бачити в них зраду!— Гидливий зір по його обличчі, вона рішуче вибігла з кімнати.

— Біжи... скажи, викрий. Я вже... мрець... я... Він не договорив і повалився, мов зрізане дерево.

Сонце мідяним казаном котилося до заходу. Його скісне проміння заглядало у вікно, танцювало на стелі й навипередки бігло по стінах на долівку й там малювало якісь чудернацькі візерунки. Рейкін хутко писав на невеличких клаптиках паперу. Чорні, закручені в мініатюрні кола вуса задоволено підіймали до гори губу. Часом він дивився на залляту промінням стіну й усміхаючись ще жвавіше дряпав йому однією відомі літери та знаки. Нарешті скінчив. Одкинувши трішки назад, дивлячись на написане.

— Сам дідько не розбере цю писанину,— замислився.— Довгенько щось немає Скібіцького. Забарився своєю коханою...— Вуса знову підіймають губу.— Небезпечна він людина. Треба придумати щонебудь для нього.— Думаючи, зморщив обличчя.— Чого ти думаєш. Пустити в нього отаку цукерку.— Він підійшов кулю й знову підхопив її.— І кінець! Тепер, здається, він мені не...

Хтось загуркотів у двері.

— Напевно, прийшов? — вимовив Рейкін, підвівся, скопив списані клаптики й поклав у кишеню. Знову гуркіт. Одчинив. Прямо проти нього стояло кілька червоноармійців. Він чогось здригнувся. Серце почуло небезпеку й важко загупало об груди.

— Як ваше прізвище? — запитала його, дивлячися під лоба, людина в пошарпаній козушині.

Він здригнувся ще більше. — Ви, напевно, помилково сюди зайшли? Я комбат Н-ського полку, і прізвище моє — Рейкін!

— Так. Будь ласка... покажіть нам свої речі!

— Це що? — білими губами майже простогнав Рейкін. — Трус?

— Так!

Він стояв і дивився, як трусили його речі, як людина в обідраній козушині намагалася прочитати написане на клаптиках паперу, а в голові проносилося йому: „такі дні лише для блискучих перемог!“

БОБ ЕЛЛІС

ХАРКОВУ

РЕВОЛЮЦІЙНЕ ПРИВІТАННЯ
ОД ПРОЛЕТАРЯ - АНГЛІЙЦЯ

I

Харків!

Кипучий центре Радянської України,
піднесений,
обнятий полум'ям,
Спраглий, сповитий у хмуре сяйво зими,
ти, що невпинно
твориш нове життя —
привіт тобі,
пролетарський привіт!